
HÁZASODÁSI SZOKÁSOK ÉS A HÁZTARTÁSSZERKEZET TÖKÖLÖN A 19. SZÁZAD KÖZEPÉN

(ESETTANULMÁNY)

Kocsis Gyula

Faragó Tamás történeti demográfiai írásainak jelentős részében a házasodási szokásokra és a háztartások szerkezetére irányuló vizsgálatai eredményeit mutatja be. Egyik tanulmányában például a Buda környéki, különféle nemzetiségek által lakott falvak háztartásainak 18. század közepi család- és háztartásszerkezeti jellemzőit elemzi (Faragó 1984). Írásainak másik vonulata az örökösödési rendszereket és változásait tárgyalja. E tanulmány néprajzos (a statisztikai módszerek és számítási módok ismeretének hiányában szenvedő) szerzője a parasztság anyagi kultúráját kutatta a Pest-Pilis megye területén a 19. század közepén felállított új közigazgatási hivatal – a megyei árvtörvényszék – iratanyaga alapján. Az iratokban számos megjegyzés található a családszerkezetre és az örökösödésre vonatkozóan, így tematikájukban érintik Faragó Tamás kutatásait, valamint a fentebb említett tanulmányában vizsgált területet – Buda környékét – is. A középszintű közigazgatási szerv anyagában végzett munkát követően indokoltnak látszott a községek rendkívül hiányosan fennmaradt irataiban is tájékozódni. Három község iratainak jegyzékében találtunk utalást arra, hogy a 19. század közepi népszámlálások, esetenként felvételi ívek megtalálhatók az iratok között. A kutatás során azonban kiderült, hogy Pilisborosjenő és Tök¹ iratanyagában rendkívül hiányos, elemzésre alig alkalmas források vannak, egyedül a tököli irategyüttes rejtett elemzésre felhasználható feljegyzést.

A FORRÁSOK ISMERTETÉSE

Az „Orts Uibersicht von Jahre 1850 Dorf Tököle, Stuhlbezirk Ráckeve” című iratot² 1850. november 25-én zárta le és hitelesítette aláírásával Franz Stocklassen, valamint Sárácz

1 Pilisborosjenő: PML. V. 1095. Bb. elöljárósági iratok; Tök: PML. 1142. Bb. elöljárósági iratok, 2. összeírások.

2 Tököl: PML V. 1143. Bb. 1. doboz.

János, aki ekkor már mintegy 10 esztendeje volt a község plébánosa. Valószínűleg helyi származású volt, ugyanis a különféle – később bemutatandó – forrásokban több ilyen nevű család is előfordult, tehát jól ismerhette lelkipásztori szolgálata helyszínét. (A forrást a későbbiekben népszámlálásként említjük.) Az 1850. évi népszámlálást a közigazgatási és katonai szervek közösen hajtották végre (Dányi 1993. 12).

A nyomdai úton előállított formanyomtatványon összesen 32 oszlopba jegyezték fel a helyi személyek adatait. Az első oszlop a házsámot közli, a második az egy házban lakó „wohnparteien”-eket (lakóegység, lakófél, valószínűleg elemi család)³ sorolja fel, gyakran többet is. A 3–4. oszlopban az egyes lakóegységekhez tartozó személyek nemét közli. Az 5–10. oszlopból a nemzetiségi hovatartozást (német, magyar, szláv, illír, cigány, izraelita) tudhatjuk meg. A 11–16. oszlopokban a felekezeti hovatartozást (római-, görög katolikus, evangélikus, református, nem egyesült görög – ortodox, izraelita) rögzítették. A 17–22. oszlopok a családi állapotra vonatkozó adatokat (nőtlen-hajadon, házas-férjes, özvegy férfi – özvegy nő) közlik. A 22–32. oszlopokba pedig a lakóegységben található 17–26 év közötti férfiak számát kellett beírnia a biztosnak. (A forrás összesített adatait közölte: Kiss 2005. 21.) További rovatok az egyes lakóegységekből távol levő férfiak és nők számát, valamint a községben található idegenek felsorolását tartalmazza. Az egyes sorok 3–4. oszlopába (férfi-nő) beírt számnak egyeznie kell a 17–22. oszlopokba bejegyzett számok összegével. Az áttekintés összesített adatait az alábbiakban közöljük.

1. táblázat

Tököl népessége 1850-ben, községi összesítő adatok

Házak, lakófelek, nemek		Nemzetiség		Felekezetek		Családi állapot	
Ház	314	német	288	római katolikus	1701	nőtlen férfi	412
Wohnparteien	489	magyar	98	görög katolikus	0	hajadon	383
Férfi	867	szláv	28	evangélikus	2	nős férfi	414
Nő	856	illír	1294	református	8	férjes nő	414
		cigány	3	görög keleti	0	özvegy férfi	41
		zsidó	12	zsidó	12	özvegy nő	59

A 17–26 éves férfiak száma									
17 éves	11	19 éves	9	21 éves	9	23 éves	17	25 éves	16
18 éves	5	20 éves	4	22 éves	14	24 éves	14	26 éves	25

Forrás: 1850. évi népszámlálás (V. 1143. Tököl)

³ Az 1850. évi népszámlálás wohnpartei fogalma tartalmáról lásd: Pozsgai 2001. 340.

A 18. századi lélekösszeírások elemzésének eredményeit bemutató kötetben a tököli népesség 100%-ban horvát (a népszámlálásban illír, a későbbiekben is így említjük) nemzetiségüként jelenik meg (Őri 2003. 164). A 19. század közepére a nemzetiségi összetétel aránya megváltozott: a lakosság 75%-a volt horvát (illír), 17%-a német, 5,7%-a magyar, a maradék 2,3% a szláv, zsidó és cigány eredetű lakosok között oszlott meg. A 18. század végi lélekszám (1569) az eltelt mintegy 60 év alatt mindössze 154 fővel növekedett.

A jegyzék községi összesítés, nem tartalmazza a helyi lakosok neveit, így nem tudhatjuk meg, hogy az egy házban jelzett több lakóegység valamilyen (vér- vagy házassági) rokoni kapcsolatban állt-e egymással, vagy ilyen kötelék nélküli, csupán egy fedél alatt lakó szomszédok voltak-e. Ezért a háztartások egyszerűségét vagy bonyolultságát nem állapíthatjuk meg kizárólag a népszámlálás adatai alapján. A tököli – túlnyomórészt illírnak nevezett katolikus rác – parasztnak háztartás-szerkezetével kapcsolatban többnyire csak kérdőjeles megállapításokat tehetünk.

A kutató szerencséjére azonban egyidejűleg készült egy másik jegyzék is – Viehstand Tabelle von Jahre 1850 –, amelyet szintén november 25-én zártak le, és amely a házzámokat és a gazdák nevét tartalmazza az állatállomány (ökör, fejős tehén, ló, juh) számszerű adatai mellett.⁴ A forrás demográfiai szempontú használhatósága azonban részleges: ellenőrizhetjük, hogy a népszámlálási íven bejegyzett nemzetiségnek megfeleltethető nevet viseli-e a gazda. Azonban nem minden háztulajdonosnak volt állata, a jegyzék így ezeket nem nevezi meg, valamint azokban a házakban is csak egy nevet tüntet fel, ahol a népszámlálás több lakóegységet jelez. Ez utóbbi lehetővé teszi annak feltételezését, hogy az egy házban feljegyzett több lakóegység egy gazdasági egységet, egy háztartást képvisel, de nem bizonyítja ezt egyértelműen. A feltételezést megengedik a korábbi kutatások megállapításai is. A 18. század közepén a háztartások közel felében három vagy négy generáció élt együtt (Faragó 1984. 242). Egy a népszámlálás időszakában szolgáló katolikus pap – Berkity György – a következőket írta a lánykérés lefolyásáról: a házasságközvetítő asszonnyal folytatott beszélgetés során a hajadon családját az érdekli, hogy „[...] hány párosult van már a párosulandónak házánál. Apa, anya, ezeknek testvérei közül valaki, vagy tán a vőlegény testvére a legidősebb, s gazda a háznál [...]” (Berkity 2006. 65).

Egyértelmű bizonyítékot azonban csak a telekkönyv jelent, amelyet a népszámlálás után fél évvel, a parasztnak bevallása alapján vettek fel 1851. június 26. és október 4. között.⁵ A házak számozása mind a három forrásban, az egyes házzámok alatt feljegyzett nevek pedig az állat-összeírásban és a telekkönyvben egyeznek meg.

4 PML V. 1143. B.b. 1. doboz.

5 PML. IV. 165.c. 207. kötet.

(Kisebbségi, 1-2 számnyi eltérést okoz a telekkönyvben az, hogy az uradalmi és a községi épületeknek-teleknek is van számuk, de nem minden esetben lakottak.) A telekkönyv azt is feltünteti, ha egy-egy házat és a hozzá tartozó határbeli földeket több személy, többnyire (vér)testvérek birtokolták. A telekkönyv segítségével tehát egyértelművé tehetjük, hogy az említett forrásokban az egy házban feljegyzett több lakóegység tagjai rokoni kapcsolatban álltak-e egymással, egy háztartást képeztek-e, közösen gazdálkodtak-e vagy sem. A háztartás-szerkezetre vonatkozó későbbi megállapításaink tehát megalapozottak lehetnek.

Az „Übersicht” 22-32. oszlopa is értelmezési kérdéseket vet fel. (Ezekre a kérdésekre nem kapunk választ a népszámlálást bemutató munkából (Dányi 1993) sem. Első gondolatként az merülhet fel, hogy itt a 17-26 év közötti nőtlen férfiak számát rögzítették. Ezt egyértelműen láthatjuk pl. a 20. sorszámú házban. Itt két lakóegységet találunk. Az egyiket egy házaspár és hajadon lányuk alkotja, a másikban szintén egy házaspár él, akiknek két lányuk és egy 18 éves legény fiuk van. (A telekkönyv alapján tudjuk, hogy a házban egy testvérpár lakik gyermekeivel.) Az alaposabb megfontolás során azonban számos esetben kiderül, hogy egy-egy sorban a családi állapot férfiakra vonatkozó adatai nem, vagy erősen kétségesen feleltethetők meg az ugyanazon sorban lévő, a férfi életkorára vonatkozó adatnak. A kétséget többnyire az okozza, hogy nagyon fiatal férfiaknak is (akár) több gyermekét feljegyezték a megfelelő oszlopba. Ezzel a problémával találkozunk mindjárt az első házban. Itt is két lakóegység van, egy-egy házaspárral. Egyiküknél nem jegyezték fel gyermeket, a másikban azonban a 24 éves férfinak (férjnek) már két lánya van, ami csak korai házasodás esetén képzelhető el. A halotti anyakönyv alapján tudhatjuk, hogy az egyik házaspár idős, majd 60 éves – 1855-ben 63 éves korukban haltak meg –, ez valószínűsíthető, hogy a 24 éves férfi a fiuk, már csak azért is, mert a telekkönyv egyetlen háztulajdonost említ, tehát többcsaládos háztartásról, törzscsaládról beszélhetünk. A már említett Berkity György megfigyelése szerint 15-17 éves legénykék 14-16 éves leánykákkal házassítatnak össze, azonban a fiatal párnak illendő magát megtartóztatnia a házaselettől, mert „Az anyaméhfogamzás ha [...] az összekelés után két, három évnél előbb lenne, úgy szégyen.” (Berkity 2006. 73, 64.) Az első házasság idejének kérdéséről a későbbiekben még szót ejtünk.

Részben a háztartásszerkezet rekonstruálásából, részben a férfiak 17-26 év közötti életkorából adódó kérdések miatt szükségesnek látszott anyakönyvi kutatást is végezni abban a reményben, hogy a pap a házszámot is bejegyezte a házasságkötések, illetve a temetések anyakönyvébe.⁶ A Pest Megyei Levéltárban őrzött tőkölí házassági és halotti anyakönyvi másolatok azonban hiányosak, éppen

6 PML. IV. 482. Felekezeti anyakönyvek, 386. doboz, Tököl házassági, 387. doboz Tököl halotti anyakönyve.

az 1850 előtti 12 esztendő lapjai hiányoznak. Ezért a népszámlálásban feljegyzett lakóegységek-háztartások szerkezetének értelmezéséhez nem használhatók. Az 1851–53 közötti házassági anyakönyvekben a pap nem jegyezte fel a házszámokat, az 1854. évben is csak szórványosan. Az 1851–53 közötti halotti anyakönyvekben sem találhatunk házszámokat, ezek szórványos feljegyzését 1854-ben kezdte el a pap. 1855-től kezdve mindkét anyakönyvben rendszeressé vált a demográfiai események részesei házszámának feljegyzése. A halotti anyakönyvben 1852-től kezdve a pap rendszerint feljegyezte az elhunyt férfi vagy nő életkora mellett a házasságban eltöltött éveit is. A népszámlálás adatainak értelmezéséhez 1861-ig használtuk fel ezeket az anyakönyvi adatokat. Az 1829–37 közötti és az 1851–70 közötti házassági bejegyzéseket a házassági szokások nem nominális vizsgálatában hasznosítottuk.

A HÁZASSÁGI SZOKÁSOK NEM NOMINÁLIS ELEMZÉSE

HÁZASODÁSI ÉLETKOR AZ ELSŐ HÁZASSÁG IDEJÉN

A 18. század végén – Faragó Tamás összefoglalása szerint – a nők esetében elkülöníthetünk egy korai (19–20 éves kötött) házassági modellt, egy későbbi (21–22 éves) életkorban kötött modellt és harmadikként egy a nyugat-európai modellhez (23 éves korban történő férjhez menés) hasonló házasságkötési modellt (Faragó 1994a 72–73). A 18. század végi Tökölön a férfiak átlagos életkora házasságkötésük idején 20,7, a nők 20,1 év volt (Öri 2003. 253).

A házassági életkor adatainak gyűjtése során nem voltunk tekintettel a különböző – illír, német, magyar – nemzetiséghez tartozó személyek adatainak elkülönítésére, és nem választottuk külön az endogám és exogám házasságokat sem.

1829–1837 között a férfiak 60%-a 18 éves koráig megnősült, és csak 5% volt, aki 23. événél később kötött házasságot. A nők 60%-a 17 éves koráig férjhez ment, és 20 éves kora után már csak megözvegyülése esetén kötött újabb házasságot. Az igen fiatalkori házasságkötés gyakorlatát a halotti anyakönyvbe feljegyzett házassági időtartamok alapján is lehet igazolni. (Pl. az 1852. február 11-én eltemetett Marich Roman, Cseperkáló Ágnes férje 36 évesen hunyt el, 19 évnyi házasság után, ami azt jelzi, hogy 17 évesen nősült.) Az átlagos házasságkötési életkor a 18. század végi értékekhez képest a férfiaknál átlagosan 17,6 évre, a nőknél 17,1 évre csökkent.

Az 1840-es években jelentős változás kezdődött, mind a férfiak, mind a nők házassági kora több évvel emelkedett. 1851–60 között a férfiak 60%-a 20 éves kora után házasodott, 14%-a pedig 23 éves kora után. 17 éves korában csak a nők 19%-a volt férjnél, több mint 40%-uk pedig 20 éves kora után kötött házasságot. A férfiak átlagos házasságkötési életkora 19,5 évre, a nőké 18,6 évre emelkedett. (Az alábbi táblázatban a 23 évnél idősebb korban házasodottakat egységesen 25 évvel számoltuk, habár számosan ennél később házasodtak.)

A következő évtizedben a késői házasság széleskörű gyakorlattá vált. 1861–1870 között a férfiaknak csak mintegy 8%-a nősült meg 20 éves kora előtt, több mint 55%-uk pedig 23 éves kora után. A nők 60%-a 20 éves kora után ment férjhez, míg 20%-uk csak 23 éves kora után. A 23 évet (nem egyszer jelentősen) meghaladó életkorban többnyire nem paraszti státusúak – iparosok, uradalmi alkalmazottak, szolgák, szolgálók, valamint a szomszédos német lakosságú településekről, vagy még távolabbi vidékről származók – házasodtak. (Pl.: 1861. február 11-én Bader József szigetújfalusi születésű 25 éves zsellér vette el Tökölön Luticza Máriát, a Zólyom megyei Dubován született 26 éves házatlan zsellér hajadont.) Az átlagos házasságkötési életkor tovább emelkedett, a férfiaknál 24,6 évre, a nőknél 24,1 évre.

2. táblázat

Az első házasságkötések megoszlása Tökölön nem, korév és periódus szerint

Periódus	Életkor (év)									
	15	16	17	18	19	20	21	22	23	23+
	Férfiak									
1829–1837	-	6	28	14	15	6	4	2	1	4
1851–1860	3	1	2	6	5	5	10	12	6	8
1861–1870	-	1	1	3	5	12	10	18	8	72
	Nők									
1829–1837	3	15	42	14	4	2	-	-	-	-
1851–1860	3	8	8	15	6	6	5	3	2	2
1861–1870	-	6	9	20	15	21	15	14	6	24

Forrás: házassági anyakönyv, Tököl, (PML. IV. 482. 386. doboz)

A HÁZASSÁGKÖTÉSEK SZEZONALITÁSA

Az európai közösségekben kötött házasságok havonkénti-évszakonkénti erős ingadozása sokrétűen vizsgált kérdéskör a történeti demográfiában (Faragó 1994b. 239–240). A jelenség értelmezése részben az egyházi előírások, részben a gazdasági tevékenység tükrében történt. A keresztény egyházak nagyböjt és az advent idején tiltották a zajos, táncos mulatozást, amely az első házasságkötés

idején kötelezően együtt járt a lakodalmi rítusokkal. A házasságkötések egyik csúcsidezőszaka általában az advent és nagybőjt közötti, tél végi hónapok voltak. A gazdasági tevékenység szezonálisával – a népesség túlnyomó többségének mezőgazdasági foglalkozása miatt – pedig a nyugat-európai nyári házassodási csúcsot magyarították. A harmadik csúcs pedig az adventet megelőző hónapokban, október-novemberben volt. Gazdasági szempontot és a gazdaszöny szerepének fontosságát is figyelembe vevő stratégiának tarthatjuk, amit egy csomádi evangélikus férfi fogalmazott meg. 1867. január 22-én kelt kérvényéből idézzük a következőket: „[...] *hogya mindjárt a tavasz nyíltával megkezdhessem a gazdálkodást, s ez által jövő szerencsémét biztosíthassam a megnősülés reám nézve halaszthatatlan szükséggé váltt [...] ha jelen farsangi időszakban meg nem nősülök azt egészen jövő őszig kellene elhalasztanom, s ez által egész nyáron át segítő női kezek nélkül maradván, a tavasz nyíltával megkezdendő gazdálkodásomnak kevés sikert ígérhetnék. S miután már egy jó erkölcsű, s tisztességes házból való hajadont már meg is kértem, s annak ígétét elnyertem [írta, házasságkötéséhez az árvatörvényszék beleegyezését kérve...]*”⁷

Az 1830-as években egy ideig Tökölön is lelkeskedő Berkity György részletelesen leírta az „illyr” lakodalom menetét és költségeit: „*Ersényük ilyenkor megürül, vagyonok nagyon is károsodik, a sok s majd hetelő vendégség éhen csak nem lehet, de szégyen is volna gyomrot frissítő s italt emésztő kahurmát (apróra szeletelt, paprikától és vöröshagymától sűrűsödött levében főtt húst) napjában legalább kétszer nem tálni.*” (Berkity 2006. 68–73.) A lakodalom költségeiről így nyilatkozott egy csepeli jobbágy, Versitz György 1846-ban: „*Testvérem két lányának, Katalinnak és Lucának, és fiának, Lukácsnak két ízbeni – nálunk illyreknél nagy költséggel járó – lakodalmukat kitartottam. Mely négy lakodalomnak kitartása 1000 váltó forintba, a két lánynak pedig menyegzői ruhája és bútora 300 váltó forintba került.*”⁸

A házassági szezonálisban is megkezdődtek a változások a 19. század középső évtizedeiben. A 19. század negyedik évtizedében Tökölön az év eleji hónapokban elenyésző volt az első házasságkötések száma, a nagybőjtben és a nyári hónapokban nem tartottak esküvőt, a késő nyári – kora őszi hónapokat sem kedvelték. Novemberben történt az esketések 86%-a. Kivételt jelent az egyetlen, december 1-jén celebrált esketés.

7 PML IV. 260.b. 384/1867.

8 PML. IV. 3. 1324/1846

3. táblázat

Az endogám házasságkötések szezonálitása Tökölön, 1829–1870

Hónap	1829–1837		1851–1860		1861–1870		Össze- sen
	első	nem első	első	nem első	első	nem első	
Január	2	7	–	6	12	2	29
Február	1	11	3	14	14	4	47
Március	–	–	–	–	–	–	0
Április	–	5	–	7	2	–	14
Május	1	12	1	2	2	1	19
Június	–	7	–	6	3	1	17
Július	–	6	1	3	–	3	13
Augusztus	2	4	3	6	1	1	17
Szeptember	1	2	–	3	–	1	7
Október	3	3	–	1	17	3	27
November	69	17	24	11	35	7	163
December	1	–	–	–	–	–	1
Összesen	80	74	32	59	86	23	354

Forrás: házassági anyakönyv, Tököl, (PML. IV. 482. 386. doboz)

4. táblázat

Az exogám házasságkötések szezonálitása Tökölön, 1829–1870

Hónap	1829–1837		1851–1860		1861–1870		Össze- sen
	első	nem első	első	nem első	első	nem első	
Január	1	7	1	4	6	3	22
Február	3	5	9	5	13	4	39
Március	1	1	–	2	–	–	4
Április	–	–	–	3	2	1	6
Május	1	4	1	6	4	5	21
Június	–	1	1	4	1	7	14
Július	–	–	1	3	–	2	6
Augusztus	–	1	–	6	–	3	10
Szeptember	4	–	1	–	2	1	8
Október	5	1	2	3	6	3	20
November	17	5	40	10	16	9	97
December	–	–	–	–	–	–	0
Összesen	32	25	56	46	50	38	247

Forrás: házassági anyakönyv, Tököl, (PML. IV. 482. 386. doboz)

Az özvegyek házасodási szezonalitása eltért a fentebb ismertetett modelltől. Csak a nagybőjtben nem házásodtak. Az ilyen esketések zöme február, május és november hónapokra esett, de egész év folyamán zajlott. A fentebb elmondottak érvényesek az exogám házasságokra is.

Az 1850-es években a korábbi évtizeddel azonos a helyzet: januárban, márciusban, júniusban, szeptemberben, októberben nem volt esküvő, az első házasságkötések túlnyomó többsége novemberre esett.

Az özvegyek házassági szezonálisában sem következett be változás. Az év eleji hónapokban kötött házasságok száma magasabb, mint a novemberieké, és március kivételével lényegében egyenletesen oszlik meg az év többi hónapja között.

Az exogám első házasságok ideje változatlanul a november hónap volt. Az exogám nem első házasságok is a korábbihoz hasonló tendenciát mutatnak. Január és február nagyobb súlyú, mint a november; a nagybőjt idején házasságot kötő két pár zsellér, illetve iparos volt. Kiemelendő az exogám nem első házasságok magas száma ebben az évtizedben.

ENDO GÁMIA-EXOGÁMIA

Berkity György leírásában a Fejér- és Pest megyei Érd, (Hamzsabég) Perkáta, (Török) Bálint, Csepel, Tököl helységek lakosságának esküvői szokásainak bemutatására vállalkozott (Berkity 2006. 63).⁹ A tököli házassági anyakönyvi bejegyzések részben megerősítik, részben kiterjesztik ennek a felekezeti, etnikai, nyelvi alapon nyugvó kapcsolatrendszernek a meglétét. A 19. század negyedik évtizedében (1829–1837) harminc exogám első házasságból 22 csepeli, ercsi, érdi házastárssal kötött, további kettő törökbálinti és (százhalom)battaival. Csak kettő a szigetségi német falvak (Becse és Újfalú) és Tököl fiataljai között. Ebben az időszakaszban a nem első házasságok is hasonló tendenciát jeleztek. Ercsi és Érd özvegyei közül tizenhárman találtak megfelelőnek remélt házastársat Tökölön. A Tököllel szomszédos német falvak özvegyei hat esetben házásodtak Tökölre. 28 közül 9 esetben távolabbi településekről származó felet jegyezték be az anyakönyvbe.

A század hatodik évtizedében (1851–1860) az exogámia nem változott, 32 exogám első házasságból húszat Csepel, Ercsi, Érd, további hármat Törökbálint, Promontor és Perkáta lakosaival, 42 nem első házasság felét is ugyanezen települések özvegyeivel kötötték a tököliek. Megkétszereződött a német falvakból származó házastársak száma is. A monarchia más tartományaiból és Magyarország északi vármegyéiből származó személyek is megjelentek a tököli

⁹ A tököli származású katolikus pap még a 20. század elején is a Fejér megyei katolikus rác településeken teljesített szolgálatot (Kiss 2009. 305).

házassági anyakönyvekben. Az 1861–1870 közötti tíz évben az exogám házassági kapcsolatrendszerük nem változott.

ÚJRAHÁZASODÁS

Az özvegyek újraházasodásával kapcsolatban többször említett katolikus pap két megjegyzést tett. A következőkben az ezekre vonatkozó anyakönyvi megfigyeléseket ismertetjük.

– „Mivel valamint legény özvegygel, úgy viszont hajadon sem párosodik özvegygel össze; ha vétve megtörténik, kora özvegynek, s legfőbb 23–24 évesnek kell lennie, mert szokástörvényeikkel meg nem egyezhető, hogy leányból lett menyecske évekig való tartózkodástól felmentessen.” (Berkity 2006.74.)

– „Özvegysége esetén ritkán marasztaltatik férje családjánál, hanem ott léte idejéhez képest hozományán kívül, ha gyermektelen, legkevesebb 25 legtöbb 50 váltó forinttal kifizettetik s azzal ahonnét jött, oda mehet.” (Berkity 2006. 66.)

A tököli házassági anyakönyvek bejegyzései alapján azt gondolhatjuk, hogy Berkity György fentebb idézett állítása esetleg más illir lakosságú településekre vonatkozhat, Tökölre kevésbé. Ugyanis mindhárom vizsgált évtizedben az özvegyek hajadonnal, illetve nőtlennel kötött házasságának száma alig marad el az első házasságok számától, az 1850-es évtizedben jelentősen meg is haladta azt.

5. táblázat

Házasságkötések családi állapot szerint Tökölön

Periódus	Özveggy férfi hajadonnal	Özveggy nő legénnyel
1829–1837	13	6
1851–1860	26	10
1861–1870	17	8

Forrás: házassági anyakönyv, Tököl, (PML. IV. 482. 386. doboz)

Az esetlegesen újraházasodó özvegyek életkorára vonatkozó állításait sem igazolja a házassági anyakönyv. A legalacsonyabb a 20–29 közötti életkorban újraházasodó özvegy férfiak száma, akik életkorban hozzájuk közeli özvegy nőt vesznek el. A legtöbb újraházasodás a 30–39, valamint a 40–49 év közötti kohorszokban van, ezekben sem kirívó az életkorbeli különbség. A 20–29 évesek között mind a férfiak (5), mind a nők (6) túlnyomórészt tököliek. A harmincas éveikben járóknak mintegy harmada (10) vidéki férfi, a 40–49 közöttieknek szintén egyharmada (8) vidéki, az 50 fölöttieknek pedig mintegy fele.

6. táblázat

Házasságkötések családi állapot szerint Tökölön

Özvegy férfi életkora	Özvegy nő életkora				
	17-20	20-29	30-39	40-49	50 fölött
1829-1837	-	6	-	-	-
1851-1860	1	10	10	6	-
1861-1870	-	4	9	11	
1851-1860	-	-	4	2	5

Forrás: házassági anyakönyv, Tököl, (PML. IV. 482. 386. doboz)

Az 1851-1860 közötti évek házassági anyakönyveiben nominális gyűjtést is végeztünk, így a telekkönyvi és a népszámlálási adatok összevetésekor néhány esetben megfigyelhető volt az özvegyiségben töltött időszak hossza. Tizenkilenc özvegy férfi közül tizennégy fél éven belül újránházasodott (egy hónap alatt négy, két hónap alatt négy, három hónap alatt három, négy-hat hónap alatt 3), életkori átlaguk 33,5-38 év között volt. A maradék öt férfi mintegy két esztendő (átlagosan 23 hó) özvegyiség után talált új házastársat, életkori átlaguk 34,5 év volt.

Az özvegy nők közül nyolcnak sikerült megállapítani özvegyisége időtartamát, amely egy hónap és 2,5 év közötti ideig tartott, az átlag 19 hó volt. A leghosszabb ideig (31, illetve 30 hó) a legfiatalabb (24 éves) és a legidősebb (48 éves) özvegyisége tartott. A nyolc közül három lakását nem tudtuk megfigyelni, öt (köztük a legfiatalabb is) azonban elhalt férje házából ment újból férjhez.

ÖZVEGY HÁZTARTÁSFŐK

A székesfehérvári püspökség 18. század közepi lélekösszeírásainak elemzése során Faragó Tamás megfigyelte, hogy Tökölön számottevő az olyan háztartások száma, amelyeket özvegy nő vezet. Berkity fentebb idézett sorait az özvegy nők újránházasodásának tilalmaként értelmezte, ezzel magyarázta a fenti jelenséget (Faragó 1984. 245). Az 1850. évi népszámlálás során 41 családban írtak össze özvegy férfiakat és 53 családban özvegy nőket. Az özvegyek kétféle módon jelennek meg a községi összesítő lapjain: vagy a ház egyik lakóegységeként külön sorban, vagy a ház egyik lakóegységének, a kiterjesztett családnak egyik tagjaként. A külön sorban megjelenő özvegyek egyértelműen családfőnek, több lakóegység esetén

háztartásfőnek tekinthetők. A másik esetben ezt nem állíthatjuk, ugyanis a családi állapotot tartalmazó oszlopok (17–22.) között az utolsó kettőben jegyezték fel őket, ami nem teszi lehetővé, hogy megállapítsuk a háztartáson belüli státusukat. A 36 özvegy illír férfi (valamint 4 német és 1 zsidó, összesen 41 fő) közül kilencen az egycsaládos háztartások vezetői voltak. A 18 kétcsaládos illír háztartás között 12 esetben külön sorban, tehát háztartásfőként találkozhatunk velük, és mind a 8 háromcsaládos háztartás feje özvegy férfi volt. Az összeírt 53 özvegy nő közül 43 volt illír, közülük tizenkilencen egycsaládos háztartásban éltek, tizenhárman a kiterjesztett család egyik részegységeként. Másik 19 özvegy nő kétcsaládos háztartás tagja volt, közülük heten tarthatók háztartásfőnek. Az 5 háromcsaládos háztartás közül egyben töltötte be az özvegy nő a háztartásfői státuszt. Ezt megerősíti, hogy a telekkönyvben is az ő nevén jegyezték fel az ingatlant. A Faragó Tamás által megfigyelt 18. század közepi helyzet tehát jelentősen megváltozott, a háztartások kisebbek, 2–3 elemi családból állók lettek, és csak néhány özvegy nő töltötte be a háztartásfői státuszt.

HÁZTARTÁSSZERKEZET

A népszámlálás összesítőjében egy háromtagú cigány családot jegyezték fel. Az elemi családot alkotó házaspár gyermekével egy illír elemi család házában volt zsellér. A házban lakó harmadik egység szintén egy elemi család volt, egy özvegy német nő gyermekével.

Tökölön az 1850. évi népszámlálás összesítője szerint 12 zsidó személy élt. Ha azonban a házak sorában egyenként keressük az izraelita vallású személyeket, csak nyolcat találunk. A 95. sorszámot viselő házban egy háromfős elemi család – házaspár gyermekével –, valamint a 105. számú házban szintén egy elemi család – özvegy férfi négy gyermekével – lakott. Az összesítés számából négy személy hiányzik. A telekkönyvi adatokkal összevetve lehet megoldani a kérdést. A 95. házban Hoffmann Jakab lakott, aki apósától, Spitzer Lőrincctől vásárolta meg a házat. A 96. számú ház tulajdonosa pedig Spitzer Lázár (4 főből álló elemi családjával), aki valószínűleg Hoffmann sógora, azonban a népszámláláskor katolikus vallású magyarként jegyezték fel – valószínűleg nem a megfelelő oszlopba írva az adatot. A zsidó vallású családok tehát elemi családot alkottak.

Szláv nemzetiségüként 28 személyt jelez a népszámlálás összesítője, a soronkénti vizsgálatban azonban csak 27 személyt lehetett találni. (Az eltérés okát nem tudtuk megállapítani.) A szlávok vallásuk alapján (25 katolikus, 2 evangélikus) feltehetőleg szlovákok voltak. A nyolc elemi család közül hat a saját házában élt (egynek egy illír házaspár volt a zsellére), míg kettő gyermektelen illír házaspárnál zsellérkedett.

Magyar nemzetiségűként 98 személyt rögzít a népszámlálás összesítője, a soronkénti ellenőrzésben azonban csak 89 személyt tudunk megszámolni. (Az eltérés okát nem tudtuk megállapítani.) A magyarok 17 lakóházat tudhattak sajátjuknak, ezekben 18 család élt. Nyolc család illír és német háztartások zseléléreként volt található, míg három magyar tulajdonú házban laktak illír, illetve német zselélérek. A tököli magyar népesség háztartás-szerkezete egyszerű volt, túlnyomórészt elemi családokból állt. Egy nem család háztartást (két nőtlen férfit), öt házaspárt, továbbá tizenhét gyermekes házaspárt figyelhetünk meg. Két háztartás szerkezetét kiterjesztettként értelmezhetjük: az egyikben két özvegy nő (talán anya és özvegy lánya) és négy gyermek volt, a másikban egy házaspár gyermekkel és egy férjes nő, akinek férje azonban nem volt jelen a háztartásban. A magyar háztartásokban átlagosan két gyermeket neveltek.

Német nemzetiségűként 288 személy található az 1850. évi népszámlálás összesítőjében. Németek 53 lakóházban laktak, egy házban átlagosan 1,4 háztartás. Harminckilenc házban egy-egy lakóegység (család) volt található. Ez a németek lakóházainak 73,6%-át tette ki. Ezen ingatlanok háztartásszerkezet szerinti megoszlása a következő volt: elemi családok háztartások közül egyedül élő kettő, házaspár kettő, házaspár gyermekkel 30, özvegy gyermekkel kettő, kiterjesztett családok háztartás kettő. Az elemi családok háztartásokban élt a németek 61%-a. Tizennégy házban több lakóegység volt, ezek mindannyian összetett szerkezetű háztartások voltak. Tizenegy két családból (házaspárok gyermekekkel, vagy nélkülük) állt, három pedig kiterjesztett családok (házaspár gyermekkel és özvegy férfi vagy nő) volt. Egy családban átlagosan két gyermek volt.

A 1723 főnyi népesség 75%-a illír volt. Az illírek házai a lakóépület-állomány 73%-át tették ki, a lakóegységek száma 379, vagyis az összes 77%-a volt. 113 házban egy-egy lakófél (család) élt. Ebből egy személy egyedül élt, elemi családot alkotott 12 házaspár, 79 gyermekes házaspár és 8 gyermekét egyedül nevelő özvegy. A kiterjesztett családok háztartások száma 13 volt. A több lakóegységet magában foglaló 106 illír házban 250 lakóegységet jegyzett fel Sárácz János katolikus pap, egy házban átlagosan 2,3 lakóegység élt. Huszonnyolc lefelé kiterjesztett családok háztartás közül húsznak a feje özvegy férfi, nyolcnak pedig özvegy nő volt. A többcsaládok háztartásokat alkotó családok esetében *közül* nem tudjuk megállapítani a vezető személy státuszát. A népszámlálás 17–26 éves férfiakra vonatkozó elszórt életkor-adataiból és a telekkönyvi adatokból az látszik, hogy túlnyomórészt testvérek (2–5) birtokolják a házat és a hozzá tartozó (volt) jobbágytelket. Ezt megerősíti és illusztrálja egy 1863-ban árva-törvényszéki ügyben keletkezett jegyzőkönyv. Kremó Antal nyilatkozata szerint „[...] *mintegy 17 éve, hogy legöregebb testvérünkkel megosztzkodtunk [...] Imre testvérünknek adván fél telket, ő pedig nekem és testvér öcsémnek Mártonnak*

*egy-egy száz váltó forintot fizetett elszakadván tőlünk [...] Mi azután osztatlan állapotban maradtunk, mivel testvér öcsém úgy nyilatkozott volt, hogy inkább kész meghalni, mint tőlem elválni. Kezünkben maradt fél telek föld, melyhez [...] még egy negyed telket szereztünk [...]*¹⁰

A telekkönyvbe 67. sorszám alatt Kremo Antal és Mátyás közösen bírt 9/8 telke van bejegyezve, amelyből 6/8 ősi vagyon, 3/8 telket pedig közösen szereztek 1850. május 21-én. (A helyi, tököli gyakorlat szerint fél teleknek fogták fel a 6/8-ot. Az eltérés valószínűleg a törvényszerintinél nagyobb telek-kiterjedésnek tudható be.) A telekkönyv 68. sorszáma alatt pedig Kremó Imre 6/8 telkét találhatjuk. Ez a konkrét példa, valamint a telekkönyv bejegyzéseinek többsége azt jelzi, hogy a korábbi nagy kiterjedésű belső lakótelkek az idők folyamán osztódtak a testvérek között, így több egymással rokon családból álló településtömbök alakultak ki. (A határbeli földeknél a helyrajzi számok hiánya miatt ezt nem tudjuk megfigyelni.) A 18. századi nemegyszer 3-4 család együttélése (Fragó 1984. 245) a 19. század közepéig eltelt mintegy száz esztendő alatt változott, felbomlóban volt, de még mindig jelentős társadalmiszervező erőként lehetett jelen a tököli illírek mindennapjaiban.

10 PML. IV. 260.b. 15. doboz, 8338/1866.

FORRÁSOK

Magyar Nemzeti Levéltár, Pest Megyei Levéltára (PML)

IV. 3. Pest-Pilis-Solt Vármegye Nemesi Közgyűlésének irata

c./ Köz- és kisgyűlési iratok

4./ Úrbéri iratok

IV. 165. Pest-Pilis Vármegyei cs. kir. úrbéri Törvényszék

c. Úrbéri telekkönyvek, 207. kötet Tököl

IV. 482. Felekezeti anyakönyvek, 386. doboz, Tököl, házassági

387. doboz, Tököl, halotti

V. 1095. Pilisborosjenő

Bb.) Előjárósági iratok, 1.) népszámlálás felvételi ívek 1850–57.

V. 1142. Tök

Bb.) Előjárósági iratok, 2.) összeírások, jegyzékek, népszámlálási bejelentési ívek 1857.

V. 1143. Tököl

Bb.) előjárósági iratok, 1 doboz.

IRODALOM

Andorka Rudolf – Faragó Tamás (1984): Az iparosodás előtti (XVIII – XIX. századi) család- és háztartásszerkezet vizsgálata. *Agrártörténeti Szemle*, 26/3–4. 402 – 437.

Berkity György (2006): Csepel-szigeti, Pest és Fejér megyei rákok. In Paládi-Kovács Attila (szerk.): *A nemzetiségek néprajzi felfedezői*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 63–75.

Dányi Dezső (1993): *Az 1850. és 1857. évi népszámlálás*. KSH, Budapest.

Faragó Tamás (1983): Háztartás, család, rokonság. (Jegyzetek a legújabb család- és rokonságkutató eredmények alapján.) *Ethnographia*, 94/2. 216–254.

Faragó Tamás (1984): A család- és háztartásszerkezet mintái különböző nemzetiségű Buda-környéki falvakban a XVIII. század közepén. In Hofer Tamás (szerk.): *Történeti antropológia. Az 1983. április 18-19-én tartott tudományos ülészek előadásai*. Budapest, 239–256.

Faragó Tamás (1994a): A házasságkötés kalendárium a 18. században. Adatok a magyar társadalom időszemléletének változásához. In Faragó Tamás (szerk.): *Város és társadalom a XVI–XVIII. században*. Studia Miskolcinsensia, Miskolc, 61–87.

Faragó Tamás (1994b): Házassági szezonális Magyarország a 18–20. században. *Herman Ottó Múzeum Évkönyve*, 32., 239–256.

- Kiss Emília (2005): *Paraszti gazdálkodási stratégiák Tökölön az újratelepüléstől a gyári nagyipar kiszélesedéséig*. (Szakdolgozat, kézirat). ELTE BTK NéprajzIntézet Tárgyi Néprajzi Tanszék, Budapest.
- Kiss Emília (2009): És akkor a három fiú elindult szerencsét próbálni... Három párhuzamos életrajz – egy korrajz. In Bali János – Turai Tünde (szerk.): *Élet/út/írások Szilágyi Miklós tiszteletére*. MTA Néprajzi Kutatóintézet – ELTE BTK Néprajzi Intézet, Budapest, 305–314.
- Kocsis Gyula (2009): „Csak mostanában keres ott, ahová nem tett” (Az 1836. évi IV. törvény 6. §-nak hatása a Pest megyei jobbágyok földhöz való viszonyára). In Bali János – Turai Tünde (szerk.): *Élet/út/írások Szilágyi Miklós tiszteletére*. MTA Néprajzi Kutatóintézet – ELTE BTK Néprajzi Intézet, Budapest, 104–121.
- Kocsis Gyula (2011): „...ki fiatal korában nem szerez, ...öreg napjaiban nincs mire vetnie a szemét...” A községi elöljáróságok árvaügyi igazgatási feladatai a kiegyezés körüli évtizedben. (Társadalomtörténeti szempontú áttekintés). In Darkó Jenő – Erdősi Péter – Sin Edit (szerk.): *Történeti tanulmányok*. (Studia Comitatus, 32). PMMI, Szentendre, 52–63.
- Őri Péter (2003): *A demográfiai viselkedés mintái a 18. században. Lélekösszeírások Pest megyében, 1777–1783*. (KSH NKI Kutatási Jelentések, 75). KSH NKI, Budapest.
- Pozsgai Péter (2001): Család és háztartás. A történeti demográfia forrásainak fogalomhasználata Magyarországon a 16–19. században. *Demográfia*, 2001/3–4. 332–346.